

УДК 343.2
DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2023.20>

В. В. Сахнюк

orcid.org/0000-0001-5531-024X

*старший викладач кафедри правових природоохоронних дисциплін
Національного університету водного господарства та природокористування*

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПОКАРАНЬ

Постановка проблеми. Система покарань, передбачена в кримінальному законодавстві України представляє найсуворіші засоби впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, а тому є одним з центральних інститутів кримінального права. Покарання покликане виконувати завдання, пов'язані з встановленням соціальної справедливості, гарантуванням загального інтересу суспільства, караючим впливом та інші. Пошук балансу між суворістю системи покарань, обмеженням людських прав та необхідністю виправлення особи, недопущенням повторного вчинення нею кримінальних правопорушень зумовлюють численні дискусії. Сьогодні точно можна сказати, що інститут покарань під впливом сучасних світових тенденцій демократизації та утвердження верховенства права набуває нових проявів.

Стан опрацювання. Не дивлячись на глибоке філософське та теоретичне дослідження інституту покарань, тенденції його розвитку на сучасному етапі потребують переосмислення та детального вивчення. У науковій статті використано наукові праці В. С. Буняка, В. М. Господаренка, Н. О. Гутарової, В. В. Дербака, О. О. Книженко та інших.

Метою статті є проаналізувати окремі тенденції розвитку інституту покарань в кримінальному праві України.

Виклад основного матеріалу. У наш час спостерігаються нові тенденції, характерні для інституту покарань, серед яких ми хочемо назвати дві ключові: 1) зміна підходів до визначення цілей покарання; 2) гуманізація системи покарань. Пропонуємо розглянути їх детальніше.

Першою тенденцією є зміна підходів до визначення цілей покарання. Власне питання цілей покарання традиційно має не лише правовий, а й філософський підтекст, а дискусії, з приводу того, що саме повинно лежати в його основі точаться з давніх часів. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) на сьогоднішній момент визначено чотири цілі покарання, якими є кара, виправлення засуджених, загальна та спеціальна превенція [10].

О. О. Книженко влучно підкреслює, що цілі кримінально-правового впливу, як і принципи кримінального права, є відправними точ-

ками у формуванні, а можна навіть й сказати у «зародженні» правил конструювання кримінально-правових санкцій, оскільки є такими, що спрямовують законодавця [8, с. 405]. Підтримуємо цю позицію і вважаємо, що ціль, яка визначає спрямованість покарання повинна бути визначена коректно та вірно.

Традиційно першою ціллю покарання є кара, яка походить з принципу таліону – «око за око, зуб за зуб». Саме цей принцип розглядає кару як міру рівноцінну завданій шкоді. Наприклад, якщо хтось завдавав тілесні ушкодження іншій особі, то відповідною карою було завдання подібних ушкоджень тому, хто вчинив злочин.

Кару як основу покарання розглядали та обґрунтовували у своїх працях ряд філософів, серед яких одним з найвідоміших був Іммануель Кант. Він вважав, що кара повинна бути справедливою та пропорційною до вчинку злочинця.

У своїй «Метафізиці моралі» Кант зазначав: «покарання лише тому потрібно призначити злочинцю, бо він скоїв злочин; адже з людиною ніколи не можна поводитись лише як з засобом досягнення мети іншого [особи] і не можна змішувати її з предметами речового права...» [6, с. 366] та «Караючим законом є категоричний імператив, і горе тому, хто у вивертах вчення про щастя намагається знайти щось таке, що з міркувань обіцяної законом вигоди позбавило б його від кари або хоча б від якоїсь частини її згідно девізу фарисеїв: «Нехай краще помре один, ніж загине весь народ»; адже якщо зникне справедливість, життя людей на землі вже не матиме ніякої цінності» [6, с. 367]. Тобто, Кант розуміє покарання як частину права, яка не має мети, але є необхідним елементом справедливості [5, с. 452–453].

На противагу такій філософській позиції існували і інші. Наприклад, Мішель Фуко вважав, що людину неможливо виправити шляхом кари як цілі покарання. У своєму творі «Наглядати і карати» (в оригіналі «Surveiller et punir») [18], він висловлював концепцію, що системи покарань мають бути спрямовані не тільки на запобігання злочинності, але й на перевиховання злочинців та їх реінтеграцію до суспільства. Фуко аргументував, що традиційні форми кари можуть підтримувати цикли насильства, і про-

понував переосмислити підходи до виправлення злочинців. Його погляди були важливими для розвитку сучасних теорій відновної системи та правосуддя.

Вважаємо, що в сучасному розумінні кара є способом забезпечення соціальної справедливості, однак до такої цілі покарання є ряд законімих питань, пов'язаних з її цінністю для суспільства та особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Іншими цілями покарання, що задекларовані в КК України є також виправлення засудженого, загальна та спеціальна превенція. Виправленням є процес позитивних змін, які відбуваються в особистості злочинця та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [9].

Запобігання вчиненню нових злочинів іншими особами (загальна або генеральна превенція) як мета покарання полягає в тому, що його застосування повинно забезпечити попередження вчинення злочинів з боку інших нестійких осіб, в утриманні загрозою покарання осіб, які здатні стати на злочинний шлях, від вчинення злочину, забезпечити законслухняну поведінку всіх осіб шляхом покарання конкретної особи, особливий психолого-виховний вплив на осіб, який полягає в утриманні під загрозою покарання від вчинення злочинів. Спеціальне попередження є реакцією держави на вчинений злочин і є впливом на засудженого [8, с. 405].

Відзначимо, що у Проєкті КК України запропоновано метою кримінально-правового засобу вважати забезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь [12]. У словнику української мови «убезпечувати» розглядається як захищати, охороняти від чого-небудь; запобігати якійсь небезпеці [2]. Вважаємо, що така мета є більш наближеною до реальності, вона змінює акценти з карального впливу покарання на захисний та превентивний.

Н. О. Гуророва з цього приводу зазначила, що у широкому розумінні метою покарання слід визнати такий його вплив на особу, яка вчинила злочин, а також на інших осіб, схильних до вчинення злочину, завдяки якому у майбутньому вдасться попередити, запобігти вчиненню нових злочинів [4]. Відкритим залишається лише питання про способи можливого впливу на особу, які сприяли б її виправленню. У своїй книзі «Біологія поведінки людини: причини доброго і поганого в нас» Роберт Сапольські (американський ендокринолог, професор біології) написав, що система кримінального правосуддя не здатна виправдати особу, однак люди мають бути захищені від небезпечних осіб і якщо це можливо їх потрібно відправляти на реабілітацію [15].

Вважаємо таку думку, викладену з точки зору нейронауки, цікавою та такою, що потребує подальшого дослідження та інтеграції з правовою сферою.

Такими чином, вважаємо, що зміна підходів до визначення цілей покарання проявляється в тому, що акцент робиться на його соціальному змісті (встановленні соціальної справедливості, забезпеченні суспільства від осіб, які вчинили правопорушення) та превентивному змісті (виправлення злочинців).

Іншою тенденцією у системі покарань, ми вважаємо, її гуманізацію. Гуманізація системи покарань в першу чергу проявляється у обмеженні смертної кари та позитивного ув'язнення. Заборона смертної кари міститься в Протоколах № 6 та № 13 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У першому випадку смертну кару скасовано «окрім як за діяння, винесені під час війни або неминучої загрози війни» [13], а в другому «за будь-яких обставин» [14]. Серед європейських держав Протокол № 13 до Конвенції не ратифікували: росія, Армєнія та Азейбарджан.

Деяка інша ситуація з цього приводу склалася в Сполучених штатах Америки (далі – США), де смертна кара як вид покарання досі існує, однак є надзвичайно дискусійною. Супротивники смертної кари з числа правозахисників впевнені, що цей захід увічнює соціальну несправедливість, непропорційно орієнтовану на людей небілого кольору шкіри, а також на громадян, які не в змозі дозволити собі послуги дійсно професійних адвокатів. Під їхнім тиском 1972 року Верховний суд США визнав смертні вироки, винесені на основі кримінальних законів окремих штатів, в якості «жорстоких і незвичайних» заходів покарання, що суперечать VIII поправці до Конституції, і рекомендував штатам більш точно визначити умови призначення смертної кари як виняткової міри покарання [3, с. 178]. Саме тому, як відзначає В. С. Буняк, Верховний суд США звужував застосування смертної кари до різних категорій осіб або злочинів [1, с. 45]. На нашу думку, це теж є проявом гуманізації, не дивлячись на архаїчність та жорстокість смертної кари як виду покарання.

Окрему увагу звернемо і на довічне позбавлення волі та тенденції його розвитку як виду покарання. На початку формування Ради Європи в 1950-х роках, позитивне ув'язнення як покарання за найтяжчі злочини сприймалося як єдина альтернатива смертної кари. Однак поступове обмеження позитивного ув'язнення, аналогічно до поступового обмеження в XIX ст. смертної кари, розпочалося з визначення категорій менш захищених осіб, до яких за національним законом окремих Високих Договірних Сторін

Конвенції пожиттєве ув'язнення не застосовувався [1, с. 47].

У справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства», з прийняттям якого пов'язують «появу нового права» – права на надію [18], що суттєво впливає на сприйняття змісту довічного позбавлення волі. Право на надію обумовлює необхідність перегляду вироку в частині покарання та можливість звільнення особи у разі її виправлення. Саме у цій справі були сформовані так звані «вінтерівські критерії», що застосовуються стосовно осіб, яким присуджене покарання у виді довічного позбавлення волі:

по-перше, довічне позбавлення волі є крайнім заходом, який застосовується стосовно осіб, що вчинили найтяжчі злочини (загальна співмірність);

по-друге, засуджений *de jure* та *de facto* має сподіватися на звільнення;

по-третє, має існувати як перспектива звільнення, так і перспектива перегляду питання довічного позбавлення волі національним органом;

по-четверте, довічне позбавлення волі без надії на звільнення не сумісне з людською гідністю [19].

У справі «Петухов проти України» ЄСПЛ підкреслив, що «політика європейських країн щодо обрання покарань наразі акцентує увагу на реабілітаційній меті позбавлення волі, навіть у випадку засуджених до довічного позбавлення волі» [17] та зазначив, що «існуючий в Україні режим для засуджених до довічного позбавлення волі є несумісним з метою реабілітації» [17]. На думку А. І. Сліпачик, «імплементация вимоги щодо механізму перегляду рішення про покарання у вигляді довічного ув'язнення стане безпосереднім інструментом захисту людської гідності з огляду на зв'язок між надією на звільнення та людською гідністю» [16, с. 28].

Хочемо підкреслити, що гуманізація системи покарань проявляється і в тому, що все більше держав замість ув'язнення розглядають можливості альтернативних покарань, таких як домашні арешти та пробаційні програми. Наприклад, Закон України № 3342-IX від 23.08.2023 «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» [11], яким КК України доповнюється новим видом покарань – пробаційним наглядом, має набути чинності 28.03.2024 року. Покарання у виді пробаційного нагляду полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства [11].

Ці тенденції, на наше переконання, відображають зміни в уявленнях суспільства про роль покарання, а також зусилля покращити ефективність кримінальної юстиції та зменшити вплив злочинності на суспільство.

Таким чином, гуманізації системи покарань знаходить свій вияв через поступове обмеження найсуворіших видів покарань та пошуку альтернативних до позбавлення волі покарань, підвищується увага до підготовки злочинців до життя після в'язниці та їх успішного повернення до суспільства.

Література

1. Буняк В. С. Європейська конвенція з прав людини та кримінальне право: наук. практ. посіб. / відп. ред. В. С. Ковальський. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 156 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Господаренко В. М. Формування кримінально-правової політики американського президента Дж. Байдена. *Актуальні проблеми юриспруденції*. 2022. № 1. С. 172–180.
4. Гуторова Н. О. Кара як мета кримінального покарання. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b6334a2a-48cd-435b-ad11-d46998a8fd67/content/f> (дата звернення 24.10.2023)
5. Дербак В. В. Сутність покарання в контексті теорії детермінізму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 451–456.
6. Дербак В. В. Філакопи – філософські лаконічні оповідання: Збірка оповідань. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022. 96 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму [текст] / Іммануїл Кант; пер. з нім., примітки, Ігор Бурковський. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
8. Книженко О. О. Загальна та спеціальна превенції та їх вплив на кримінально-правові санкції. *Форум права*. 2011. № 2. С. 404–409.
9. Кримінальний виконавчий кодекс України: закон України від 11 липня 2003 року № 1129-IV// Відомості Верховної Ради, 2004. № 3–4. Ст. 21.
10. Кримінальний кодекс України: закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-II// Відомості Верховної Ради, 2001. №25. Ст. 131.
11. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України № 3342-IX від 23.08.2023. *Офіційний сайт Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-IX#Text> (дата звернення 24.10.2023)
12. Проект Кримінального кодексу України станом на 14.10.2023 рік. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/> (дата звернення 18.10.2023)
13. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний сайт Верховної ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення 12.10.2023)
14. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний сайт Верховної ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_180#Text (дата звернення 12.10.2023)

15. Сапольські Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас / пер. з англ. Олена Любенко. – 2-ге вид. К.: Наш Формат, 2022. 672 с.

16. Сліпачик А. І. Людська гідність, як фундаментальна основа і практичний інструмент «права на надію» у кримінальному праві. *Journal «ScienceRise:JuridicalScience»*. 2021. № 4 (18). С. 23–30.

17. Справа «Петухов проти України», Заява № 41216/13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення 18.10.2023)

18. Фуко М. Наглядати та карати / Мішель Фуко; пер. з фран. П. Таращук. Komubook, 2020. 452 с.

19. Case of Vinter and others v. the United Kingdom, Application nos 66069/09, 130/10, 3896/10. 9 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122664> (дата звернення 24.10.2023).

Анотація

Сакхніук В. В. Деякі тенденції розвитку інституту покарань. – Стаття.

У статті проаналізовано тенденції розвитку інституту покарань на сучасному етапі розвитку суспільства. Встановлено, що пошук балансу між суворістю системи покарань, обмеженням людських прав та необхідністю виправлення особи, недопущенням повторного вчинення нею кримінальних правопорушень зумовлюють численні дискусії.

Виокремлено дві ключові тенденції розвитку інституту покарань: 1) зміна підходів до визначення цілей покарання; 2) гуманізація системи покарань. Підтверджено, що питання цілей покарання традиційно має не лише правовий, а й філософський підтекст, а дискусії, з приводу того, що саме повинно лежати в його основі точаться з давніх часів. Розглянуто основні цілі покарання, що передбачені в чинному Кримінальному кодексі України, а саме: кара, виправлення засудженого, загальна та спеціальна превенція. Окрему увагу звернено на норми Проєкту Кримінального кодексу України, де метою кримінально-правового засобу названо забезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь. Встановлено, що зміна підходів до визначення цілей покарання проявляється в тому, що акцент робиться на його соціальному змісті (встановленні соціальної справедливості, забезпеченні суспільства від осіб, які вчинили правопорушення) та превентивному змісті (виправлення злочинців).

Іншою тенденцією у системі покарань названо її гуманізацію. В межах цієї тенденції відбувається обмеження смертної кари та позитивного ув'язнення, а також пошук альтернативних покарань до позбавлення волі, таких як домашні арешти та пробаційні програми. Проаналізовані «вінтеровські критерії» та право на надію як підтвердження захисту людської гідності.

Зроблено узагальнюючий висновок, що ці тенденції відображають зміни в уявленнях суспільства про

роль покарання, а також зусилля покращити ефективність кримінальної юстиції та зменшити вплив злочинності на суспільство.

Ключові слова: покарання, ціль покарання, інститут покарання, система покарань, гуманізація, право на надію, кара, виправлення, загальна превенція, спеціальна превенція.

Summary

Sakhniuk V. V. Some trends in the development of the institution of punishment. – Article.

The article analyzes the trends in the development of the institution of punishment at the current stage of the development of society. It has been established that the search for a balance between the severity of the punishment system, the restriction of human rights and the need to correct the person, preventing him from re-committing criminal offenses leads to numerous discussions.

Two key trends in the development of the institution of punishment are singled out: 1) changing approaches to determining the goals of punishment; 2) humanization of the punishment system. It has been confirmed that the question of the goals of punishment traditionally has not only a legal, but also a philosophical undertone, and discussions about what exactly should be its basis have been going on since ancient times. The main goals of punishment provided for in the current Criminal Code of Ukraine are considered, namely: punishment, correction of the convicted, general and special prevention. Particular attention is paid to the norms of the Draft Criminal Code of Ukraine, where the purpose of the criminal law means is to protect people, society and the state from criminal offenses and other illegal acts provided for by this Code. It was established that the change in approaches to determining the goals of punishment is manifested in the fact that the emphasis is placed on its social content (establishment of social justice, protection of society from persons who have committed offenses) and preventive content (correction of criminals).

Another trend in the punishment system is its humanization. Within this trend is the limitation of the death penalty and life imprisonment, as well as the search for alternatives to imprisonment, such as house arrest and probation programs. The "Winter criteria" and the right to hope are analyzed as confirmation of the protection of human dignity.

A general conclusion is made that these trends reflect changes in society's perceptions of the role of punishment, as well as efforts to improve the effectiveness of criminal justice and reduce the impact of crime on society.

Key words: punishment, purpose of punishment, institution of punishment, system of punishment, humanization, right to hope, punishment, correction, general prevention, special prevention.